

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİ-DAŞNAK  
BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ŞUŞADA TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLARININ  
AZƏRBAYCANIN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİRİ XXI ƏSR  
VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA**

**Aydın Məmmədov**  
Bakı Dövlət Universiteti  
aydin.mmmədov.67@mail.ru

**Açar sözlər:** Azərbaycan tarixşünaslığı, Şuşa, demoqrafik vəziyyət, soyqırım, etnik təmizləmə.

**Xülasə**

*Azərbaycanın XX əsrin əvvəllərində üzləşdiyi bir sıra ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi çətinliklər, o cümlədən soyqırımlar uzun illər Sovet tarixşünaslığında ciddi surətdə təhrif olunmuş, milli-mədəni və milli-azadlıq hərəkatı ilə bağlı tarixi həqiqətlərimizin üzərinə isə qadağa qoyulmuşdur. Yalnız Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra alimlərimiz Vətən tarixinin uzun illər geniş ictimaiyyətdən gizli saxlanılan qaranlıq səhifələrinə işıq sala bildilər. Ötən əsrin 1905-1907, 1918- ci illərində erməni-daşnak birleşmələrinin Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Zəngəzur, Naxçıvan və Azərbaycanın bir çox bölgələrində həyata keçirdikləri talanlarla müşayiət olunan qırğınlarda minlərlə dinc soydaşımız həyatlarını itirdilər. Sıx məskunlaşmış şəhərlərimiz, kənd və digər yaşayış məskənlərimiz planlı surətdə viran edildi. Bütün bu proseslər XXI əsr Azərbaycan tarixşünaslığında elmi-obyektiv müstəvidə öz əksini tapmışdır.*

**ВЛИЯНИЕ ГЕНОЦИДА, СОВЕРШЕННОГО АРМЯНО-  
ДАШНАКСКИМИ ОБЪЕДИНЕНИЯМИ В ШУШЕ В НАЧАЛЕ XX  
ВЕКА, НА ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА  
В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XXI ВЕКА**

**Айдын Мамедов**

**Ключевые слова:** азербайджанская историография, Шуша, демографическая ситуация, геноцид, этнические чистки

**Резюме**

*Ряд общественно-политических, социально-экономических трудностей, с которыми столкнулся Азербайджан в начале XX века, в том числе геноциды, на долгие годы серьезно искажались в советской*

*историографии, а наши исторические истины, связанные с национально-культурным и национально-освободительным движением, были запрещены. Только после обретения Азербайджанской Республикой независимости наши ученые смогли пролить свет на темные страницы истории Родины, многие годы, скрывавшиеся от широкой общественности. В 1905-1907 и 1918 годах прошлого века тысячи наших мирных соотечественников погибли в резне, сопровождавшейся мародерством армяно-дашнакских отрядов в Баку, Шамахе, Губе, Лян-кяране, Зангезуре, Нахчыване и многих районах Азербайджана. Планоно уничтожались наши густонаселенные города, села и другие населенные пункты. Все эти процессы нашли отражение в азербайджанской историографии XXI века на научно-объективном уровне.*

**THE INFLUENCE OF THE GENOCIDE COMMITTED BY THE ARMENIAN-DASHNAK ASSOCIATIONS IN SHUSHA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY ON THE DEMOGRAPHIC SITUATION OF AZERBAIJAN IN THE NATIONAL HISTORIOGRAPHY OF THE XXI CENTURY**

**Aydin Mammadov**

**Key words:** Azerbaijani historiography, Shusha, demographic situation, genocide, ethnic cleansing

**Summary**

*A number of socio-political, socio-economic difficulties that Azerbaijan faced at the beginning of the XX century, including genocides, were seriously distorted in Soviet historiography for many years, and our historical truths related to the national cultural and national liberation movement were prohibited. Only after the Republic of Azerbaijan gained independence, our scientists were able to shed light on the dark pages of the history of the Motherland, which were kept hidden from the general public for many years. In the years 1905-1907 and 1918 of the last century, thousands of our peaceful compatriots lost their lives in massacres accompanied by looting carried out by Armenian-Dashnak units in Baku, Shamakhi, Guba, Lankaran, Zangezur, Nakhchivan and many regions of Azerbaijan. Our densely populated cities, villages and other settlements were destroyed in a planned manner. All these processes are reflected in the XXI century Azerbaijani historiography at the scientific-objective level.*

XX əsrin əvvəllərində erməni-daşnak birləşmələrinin xalqımıza qarşı yeritdikləri cinayətlərdən ən çox ziyan çəkən bölgələrimizdən biri də Şuşa

qəzası, Şuşa şəhəri olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə sözügedən bölgənin əhalisinə qarşı bədnam qonşularımızın hər cür çirkin əməllərə əl ataraq, xüsusən də güc işlədərək xof yaratmaq siyasəti planlı və ardıcıl surətdə davam etdirilmişdir. Müstəqillik illərində sözügedən problemin tarixşünaslığı A.İsgəndərov, S.Rüstəмова-Tohidi, A.Paşayev, V.Abişov, K.Şükürov, Y.Mahmudov və bir çox bu kimi alimlərimizin qiymətli tədqiqat əsərləri ilə zənginləşdi. Bu tədqiqat əsərləri Qarabağda çarizmin köçürmə siyasətindən sonra ermənilərin sayının XIX əsrin əvvəllərindən etibarən qısa zaman kəsiyində artması səbəblərini, erməni-daşnak birləşmələrinin XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsində və Şuşada soydaşlarımıza qarşı yeritdikləri anti-Azərbaycan xarakterli demoqrafik siyasəti, soyqırım və talanları çoxsaylı konkret elmi faktlar əsasında, elmi-obyektiv müstəvidə aydın şəkildə əks etdirərək geniş ictimaiyyətə təqdim etmişlər.

Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağ bölgəsinə və Şuşaya köçürülən ermənilər buradakı soydaşlarımızı öz dədə-baba yurdlarından sıxışdıraraq didərgin salmağa, qovmağa başladılar. Məsələn, polkovnik Lazarev İranda yaşayan erməni əhalisinə müraciətində deyirdi: “Özünü seçəcəyiniz yerlərdə – İrəvanda, Naxçıvanda və Qarabağda dövlət hesabına əkilib becəriləcək bol məhsullu torpaq alacaqsınız. Siz 6 il müddətinə hər cür vergilərdən azad olunursunuz” [4, s.26]. Vəziyyətin belə bir hal alması bəzən soydaşlarımızın öz yurdlarını tərk etmələri ilə də nəticələnirdi: “...1805-1813-cü illərdə təkcə Qarabağı məcburi tərk etmiş azərbaycanlı ailələrin sayı 4845-dən çox idi” [4, s.27].

Məcburi surətdə yurdunu tərk edənlərin torpaqlarının ermənilər tərəfindən zəbt olunması amili də onların Şuşada kompakt kəndlər salmalarına, başlıcası isə bu taktikanı gələcəkdə də min bir üsulla, o cümlədən talan və qırğınlarla həyata keçirərək davam etdirmələrinə zəmin yaradırdı. Tarixçi A.İsgəndərov bu məqama diqqət yetirərək yazır: “XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində başlanmış qaçqıncılıq və köçkünlük çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin, milli ədavətin, aramsız müharibələrin bilvasitə nəticəsi idi. Azərbaycanlı əhalinin məcburiyyət üzündən Şimali Azərbaycanı tərk etməsi xristianlaşdırma siyasətinin gerçəkləşməsinə daha geniş imkanlar açırdı” [4, s.27].

Məhz bu mənada XX əsrin əvvəllərində ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşiliklərin səbəblərini XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda cərəyan edən siyasi proseslərdə axtarmaq gərəkdir: “Əslində hələ “XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya işğalları Şuşa şəhərinin də inzibati statusuna və demoqrafik vəziyyətinə ağır təsir göstərdi” [6, s.64].

Təəssüf doğuran hal odur ki, Qarabağ bölgəsində və Şuşa qəzasında azərbaycanlı əhalinin sayının XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kəskin surətdə azalması, ermənilərinkininsə əksinə artması prosesi həmin əsrin sonlarına, o

cümlədən XX əsrin əvvəllərində davam etmişdir: “Rus şərqsünası N.Şavrov məhz buna görə yazırdı ki, Zaqafqaziyaadakı 1,3 mln. erməninin 1 mln.-dan çoxu gəlmədir” [7, s.34]. M.İsmayılov bu acınacaqlı demoqrafik vəziyyəti: “Artıq 1886-cı ildə demək olar ki, indiki Dağlıq Qarabağın bütün ərazisini əhatə edən Şuşa qəzasında köçürülmə siyasəti nəticəsində ermənilər əhalinin 58,2%-ni, azərbaycanlılar isə 41,5% təşkil edirdilər” [17, s.234].

Vətən tarixşünaslığında erməni-daşnak birləşmələrinin XX əsrin əvvəllərində xalqımıza qarşı yeritdikləri soyqırımlarını tarixşünaslıq kontekstində ilk dəfə tədqiq edən A.İsgəndərov yazır. “Erməni-daşnak qüvvələrinin müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım siyasəti özünü daha çox Qarabağ bölgəsində açıq şəkildə büruzə vermişdir. Çar hakimiyyət orqanlarının himayəçilik siyasətindən çox məharətlə istifadə edən ermənilər azərbaycanlı əhalini öz dədə-baba yurdlarından sıxışdırmağa başladılar” [5, s.335].

Lakin, Y.Mahmudov və C.Mustafayev birgə ərsəyə gətirdikləri “Şuşa – Pənahabad” adlı kitabda Şuşada müşahidə edilən əhali artımının heç də Şuşanın köklü sakinləri olan azərbaycanlıların hesabına baş vermədiyini təəssüf hissi ilə bildirirlər: “Rus çarizminin həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti burada indiyə qədər mövcud olmuş etnik balansın pozulmasına, ermənilərin sayca artmasına gətirib çıxartdı. Nəticədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində köçkün ermənilərin hesabına şəhərdə əhalinin mexaniki artımı təbii artımı bir neçə dəfə üstələnmişdi. Belə ki, burada 1870-ci ildən 1917-ci ilə qədər baş vermiş 23924 nəfər əhali artımının 9400 nəfəri təbii artımın payına düşdüyü halda, 14524 nəfəri köçkün ermənilərin payına düşmüşdü” [6, s.67; 16, s.230-233].

H.Verdiyeva çarizmin köçürmə siyasətinə həsr etdiyi monoqrafiyasında yazır ki, XIX əsrin birinci yarısında ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürüldüyü 20 il ərzində onların burada xüsusən də, Qarabağ bölgəsində sayı 2 dəfə artdı. Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra ermənilərin Qarabağ bölgəsinə axını sonrakı illərdə də davam etdi [13, s.228-229].

Təbii ki, Şuşa qəzasında erməni əhalinin sayının durmadan artması onların Azərbaycan kəndlərini əhatəyə alan kompakt yaşayış məskənlərinin sayını artırmalarına münbit şərait yaradırdı. Şübhə yoxdur ki, süni surətdə belə bir demoqrafik fonun yaradılması regionda vəziyyəti gərginləşdirir, yaxın gələcəyə hesablanmış milli zəmində baş verə biləcək qarşıdurmalara, o cümlədən ermənilərin Şuşa qəzasında 1905-1907-ci illərdə törətdikləri qanlı olaylara münbit şərait yaradırdı. Lakin, yeni məskunlaşdıqları ərazilərdə ermənilər öz mövqelərini birdən birə biruzə vermir, yerli şəraiti diqqətlə öyrənir, məqsədlərinə çatmaq üçün ən optimal yolları diqqətlə arayırdılar [15, s.72-74]. Yeni məskunlaşdıqları, köçüb gəldikləri ərazilərdə ermənilərin istifadə edə biləcəkləri ən təsirli vasitələrdən biri də təbii ki, çar hakimiyyət orqanlarında iş girib, vəzifələr ələ keçirmələri idi. Məhz yeni şəraitə uyğun olaraq, hakimiyyət orqanlarında möhkəmlənməklə ermənilər öz soydaşlarının

xalqımıza qarşı artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sistemli xarakter alan cinayətlərini ört-basdır edən, demoqrafik vəziyyəti öz xeyirlərinə daha effektiv şəkildə dəyişə bilirdilər.

Azərbaycan tarixşünaslığında bu məsələyə bir sıra tarixçilərimiz xüsusi həssaslıqla yanaşmışlar. Məsələn, sözügedən problemə dair sanballı monoqrafiyaları ilə tarixşünaslığımıza böyük töhfələr verən A.Paşayev “Açılmamış səhifələrin izi ilə” adlı kitabında yazır: “Hələ XIX əsrin əvvəllərində ruslar erməniləri bu yerə (Qarabağ bölgəsinə – A.M.) köçürdükdən sonra əsasən gəlmə ermənilər həmişə azərbaycanlılara qarşı hiylə və məkr yuvası olan erməni mülkiyyətlərindəki ermənilərlə birləşərək xalqımıza qarşı əsl təhlükəyə çevrilməkdə idi. ...Həmişə “Yersiz gəldi, yerli qaç” prinsipi ilə hərəkət edən ermənilər çar hakimiyyət orqanlarının onlara qarşı himayəçilik siyasətindən məharətlə istifadə edərək yerli azərbaycanlıları getdikcə sıxışdırmağa başlayırlar” [11, s.269]. Azərbaycan tarixşünaslığında ermənilərin “Kiçik Ermənistan” adlandırdıqları Qarabağ torpaqlarına ilk açıq iddialarının məhz XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən siyasi təbəddülatlardan, 1905-1907-ci illər, sonra isə 1917-ci il Fevral burjua inqilabı və oktyabr çevrilişindən sonra başlamaları fikri ilə tez-tez rastlaşmaq olur. A.Paşayevin yuxarıda adı çəkilən kitabında oxuyuruq: “Onların (ermənilərin – A.M.) bu hərəkəti XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq artıq sistemli şəkil alır və planlı surətdə həyata keçirilməyə başlayır. ... Ermənilərin bu bölgədə azərbaycanlılara qarşı ilk açıq düşmənçilik siyasətlərini başqa yerlərdə olduğu kimi 1905-1907-ci illər erməni-azərbaycanlı münaqişəsi zamanı göstərdilər” [11, s.269].

Beləliklə, müəlliflər XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şuşada yaranan demoqrafik vəziyyəti təhlil edərək belə bir qənaətə gəlirlər ki, Şuşada ermənilər çar hökumətinin himayədarlığı ilə şəhərin köklü sakinləri olan azərbaycanlıları sıxışdırmağa başladılar. Erməni silahlı dəstələrinin 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı təşkil etdikləri terror və soyqırımları Azərbaycanın digər yerlərini, o cümlədən Şuşanı da də əhatə etmişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2007-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan” ensiklopediyasında sözügedən hadisələrlə bağlı yazılır ki, 1905-ci il fevralın 6-dan Bakıda başlanan qırğınlar bir müddətdən sonra Azərbaycanın başqa bölgələrinə də, o cümlədən 1905-1906 illərin qışı, yayı və payızında Gəncə, Şuşa və bütün Qarabağa yayıldı. Erməni daşnakların hərbi birləşmələrinin xüsusilə Qarabağda törətdiyi vəhşiliklər barədə hətta erməni qəzetləri yazılar dərc etmişdilər. Burada həmçinin “Difai” partiyasının “Qarabağ birlik məclisi” adlanan ən iri şöbəsinin Şuşada fəaliyyət göstərməsi, partiyanın proqramında təkə Azərbaycan xalqının erməni qırğınlarından xilas etmək deyil, eləcə də müsəlmanların maariflənməsi uğrunda mübarizə aparılmasının başlıca məqsəd olması elan olunurdu [1, s.274; 3, s.92-97].

Digər tərəfdən erməni daşnak qüvvələri XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasında baş verən hər bir mühüm siyasi hadisədən öz xeyirlərinə maksimal dərəcədə bəhrələnməyə çalışırdılar. A.İsgəndərovun təbirincə desək, 1905-1907-ci illərdə baş verən birinci rus inqilabı dövründə çar hökumətinin Azərbaycanda milli qırğın siyasətinin həyata keçirilməsində erməni-daşnak qüvvələri həlledici rol oynadılar: “Ermənilər öz məkrli planlarını 1905-1907-ci illərdəki münaqişələr zamanı bütün çılpıqlığı ilə ortaya qoydular. “Böyük Ermənistan” planı ilə silahlanan ermənilər “kiçik Ermənistan” adlandırdıqları Qarabağ torpaqlarına olan iddialarını açıq şəkildə həyata keçirməyə başladılar” [5, s.335].

Həqiqətən də Çar hökumətinin himayəsi və fəal köməyi ilə Şuşada say üstünlüyünə nail olan ermənilər həmin şəhərin köklü sakinləri olan azərbaycanlıları sıxışdırmağa başladılar. 1905-ci il avqustun 16-da təpədən dırnağa qədər silahlanmış ermənilər azərbaycanlıların üzərinə hücumə keçdilər. Rus ordusuna xidmət edən erməni əsgər və zabidləri də onlara qoşuldular. Şuşanın Köçərli və Xəlfəli məhəllələrində yaşayan xeyli azərbaycanlı soyqırımına məruz qaldı. Lakin, tezliklə özlərinə gələn azərbaycanlılar erməni vəhşiliklərinin qarşısını nəinki aldılar, hətta əks-hücumə keçərək, qatillərə ağır zərbə vurdular. Yalnız qubernatorun və erməni arximandiritinin xahişindən sonra avqustun 19-da hücumlar dayandırıldı və ermənilərə evlərinə qayıtmağa icazə verildi.

Lakin özlərinin xəyanətkar xislətinə sadıq qalan ermənilər avqustun 21-də Cənubi Azərbaycandan gəlmiş 21 nəfər kəsbkarın başlarını kəsib amansızlıqla qətlə yetirdilər [10, s.52-58].

1905-ci ilin avqust hadisələri zamanı öz çirkin niyyətinə çatmayan ermənilər bunun əvəzini 1906-cı ildə çıxmaq qərarına gəldilər. Bu dəfə şəhərdə olan Rusiya hakim orqanları da aşkar şəkildə ermənilərə kömək göstərirdilər. Həmin ilin iyun ayında rus generalı Qalaşcanov Şuşanın azərbaycanlılar yaşayan Köçərli məhəlləsini topa tutmağı əmr etdi. M.S.Ordubadi yazır: “Aydın 12-də bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qoşunu digər tərəfdən ətrafdan yığılmış 10 minə yaxın erməni könüllü əsgəri, o biri tərəfdən də müharibədən qabaq şəhərdə nizam altında saxlanılmış erməni bölükləri və qaçaqlar müsəlmanlara qarşı hücumə başladılar. Beş gün ərzində erməni məhəllələrinin sərhədində olan bütün müsəlman evləri yandırılıb top zərbələri ilə dağıtdılar” [10, s.61].

Yuxarıda göstərilənlərdən bəlli olur ki, Qarabağda, xüsusən də Şuşada həyata keçirilən qırğınlar bu bölgədən azərbaycanlıları fiziki olaraq məhv etməklə etnik təmizləmə məqsədi güdüdü. Tarixin müxtəlif mərhələlərində əzəli torpaqlarımıza qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış edən ermənilər Şuşada istər 1905-1907-ci illərdə, istərsə də 1918-1920-ci illərdə törətdikləri qanlı qətliaclar zamanı on minlərlə soydaşımızı amansızcasına qətlə yetirmiş,

oradakı bir çox yaşayış evlərini qarət və tamamilə yerlə-yeksan edərək dinc əhalini qaçqın və didərgin vəziyyətinə salmışlar.

1905-1907-ci illərdə erməni terrorunun getdikcə geniş miqyas alması azərbaycanlıları birləşməyə və təşkilatlanmağa məcbur edirdi. Məhz bu səbəbdən də “Difai” partiyasının 1907-ci ildə qəbul olunmuş programında müsəlmanları birliyə, milli özünüdərkə inkişaf etdirməyə çağırır, milli düşmənçiliyi qızıqdırmağa görə məsuliyyət məsələsinin qaldırılmasını tələb edirdi. Bu isə bir daha XIX əsrin əvvəllərində çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində ermənilərin Qarabağ bölgəsində və Şuşada sayının kəskin surətdə artmasından sonra Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət qurmaq siyasətinə rəğmən, azərbaycanlıların bu bədnam qonşularına qarşı nə qədər tolerant münasibət bəslədiyini, milli məsələlərə həssas yanaşdığını aydın şəkildə göstərir. Bütün bu məsələlər 7 cildlik Azərbaycan tarixinin V cildində öz əksini tapmışdır: “Bu məqsədlə 1906-cı ildə yaradılmış “Difai” partiyasının ən iri şöbəsi “Qarabağ birlik məclisi” idi. Məclisin baş komitəsi Şuşada yerləşirdi. Onun fəaliyyəti bütün Qarabağı – Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir – Qaryagin və Şusa qəzalarını əhatə edirdi. Kərim bəy Mehmandarovun başçılıq etdiyi bu şöbənin 400 nəfərlik döyüş drujinası var idi” [2, s.118].

Belə ki, 1918-ci il hadisələri öncəsi, 1915-ci ildə Şuşa qəzasında yaşayan 171954 nəfər əhalinin 77189 nəfərini azərbaycanlılar, 94785 nəfərini isə ermənilər təşkil edirdi [17, s.234].

Şuşa qəzasında məhz, belə bir demografik vəziyyətin formalaşması 1918-ci ilin məlum hadisələri zamanı faciənin miqyasının genişlənməsinə ciddi təsir göstərdi. A.Paşayev “Açılmamış səhifələrin izi ilə” adlı kitabında məhz bu amilə diqqət yetirərək yazır: “Hər tərəfdən erməni əhatəsində olan Şuşanın vəziyyəti çox ağır idi. Əhalisinin çoxu azərbaycanlı olan Şuşa və ətrafdakı bir neçə müsəlman kəndi – 173 erməni kəndi tərəfindən üzük qaşı kimi əhatəyə alınmışdı” [11, s.280]. Təsadüfi deyildir ki, General Paskeviç göstəriş vermişdi ki, Qarabağa köçürülən ermənilərin məskunlaşmaları üçün yeni kəndlər salınarkən yerli azərbaycanlıların sıx yaşadıkları kəndlərin yaxınlığı nəzərdə tutulsun.

A.İsgəndərov sözügedən problemlə bağlı əsərlərində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının ermənilərin özlərinin say çoxluğu amilindən xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımlarında həmişə faydalanmaq fürsətini əldən verməmələrinə dair: “Hər yerdə olduğu kimi, Şuşa qəzasında da ermənilər öz taktikalarına həmişəki kimi sadıqdirlər. O yerdə ki, onlar çoxluq təşkil edirlər, onda özgə xalqlara qarşı zülm etmək və güc işlətməkdə amansızdırlar. O vaxt ki, onlar azlıq təşkil edirlər, kimə istəsəniz qulluq etməyə həmişə hazırdırlar” – deyər, yazdıqlarının bu gün də aktual olduğunu qeyd edir [5, s.337].

Elə Şuşa qəzasının XX əsrin əvvəllərində erməni daşnak qüvvələrinin həyata keçirdikləri vəhşiliklərin acısını yaşayan şahidlərin ifadələrinə görə

həmin quldur dəstələri yalnız silahsız və tamamilə erməni kəndləri tərəfindən mühasirə olunaraq, heç yandan kömək ala bilməyən azərbaycanlılar qarşısında özlərini güclü və mütəşəkkil hiss edir və çox asanlıqla müvəffəqiyyət əldə edirdilər. Həqiqətən də, sözügedən bölgənin müsəlman kəndləri A.Paşayevin təbirincə desək: “Erməni kəndlərinin aralarında qaldıqlarından bir-biriləri ilə əlaqə saxlamaq üçün yalnız erməni kəndlərindən istifadə etməyə məcbur olduqları üçün ilk gündən özlərinin bu üstün vəziyyətini hiss edən həmin qəzada üstünlüyü öz əllərinə almışdılar” [12, s.5]. Erməni daşnak qüvvələri bu üstünlüyü qoruyub saxlamaq üçün də nəyin bahasına olursa olsun Qarabağın Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarını bir-birindən ayrı salmağa çalışırdılar. Məhz bu səbəbdən də erməni-daşnak qüvvələri Şuşanı digər ərazilərdən tam təcrid etmək üçün buradakı yolları məqsədyönlü surətdə bağlayaraq nəqliyyatı tam iflic hala salıraraq aclıq, soyuq və xəstəliklər yoluyla da azərbaycanlı əhalinin kökünü kəsməyə çalışırdılar: “Şuşa – Qaryagen və Şuşa – Əsgəran yollarını ermənilər tamamilə nəzarət altına alır, həmin yollarla gedib-gələn azərbaycanlıları qarət edib silahlarını əllərindən alaraq tədricən həmin keçidləri tamamilə azərbaycanlıların üzünə bağlayırdılar” [12, s.15].

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, istər 1905-1907-ci illərdə, istərsə də 1918-1920-ci illərdə erməni daşnak qüvvələri hərbi dəstələrdən deyil, qarətçi-quldur bəndələrindən ibarət imiş: “Bu quldur dəstələrini ermənilər daha mütəşəkkil hərbi formaya salırlar” [12, s.15].

Şuşanı Qarabağın digər əraziləri ilə bağlayan yollarla əlaqəsini kəsərək onu 8 ay ermənilər tərəfindən kəsilməsi nəticəsində – yəni türklər gələnə kimi Şuşa şəhəri və dağ zonasındakı azərbaycanlı kəndlərindəki azərbaycanlı əhalinin vəziyyəti həqiqətən də faciəli idi” [11, s.280].

Demək olar ki, eyni fikirlərlə H.Məmmədovanın “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920)” adlı kitabında da rast gəlirik. O, özünün sözügedən kitabında yazır: “Şuşa qəzasının kəndləri də Zəngəzur qəzasındakı kimi erməni kəndləri tərəfindən əhatəyə alınmışdır. Ermənilər həmişə olduğu kimi bu şəraitdən istifadə edərək Azərbaycan kəndləri üzərində hər cür zorakılıq törətmişdilər” [9, s.36].

Artıq yuxarıda deyildiyi kimi Şuşa qəzasına köçürülən ermənilər gələcəkdə fürsət düşən kimi buradakı kəndlərimizdən soydaşlarımızı qovub çıxartmaq üçün onları hər tərəfdən əhatəyə alırdılar: “Şuşa qəzasının ümumi vəziyyətini təsvir edərək onu əlavə etmək lazımdır ki, Şuşa şəhərinin özü və ətrafında yerləşən Azərbaycan kəndləri 175 erməni kəndi tərəfindən əhatəyə alınmışdır. Bax buna görə də içməli sudan, ərzaq məhsullarının gətirilməsindən məhrum olan azərbaycanlıların vəziyyəti doğrudan da faciəli olmuş, bu vəziyyət səkkiz ay, türklər gələnə qədər davam etmişdir [9, s.37; 14, s.43].



Həqiqətən də, Şuşa qəzasında soyqırımlarının davam etdiyi bir dövrdə AXC hökumətinin ermənilərin vəhşiliklərinin qarşısını almaq məqsədilə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında yaratdıqları müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğuna erməni əhalinin tabe olmaması da elə bu bölgədə onların xeyrinə formalaşan əlverişli demoqrafik vəziyyətlə bağlı idi. Bu azmış kimi Azərbaycan hökumətinin qəti addımlarından narahat olan Ermənistanın belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağa açıq iddia ilə çıxış etməsi buradakı onsuz da gərgin vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi. Azərbaycan Hökuməti 1919-cu il yanvarın 31-də cavab notasında Qarabağın tarixən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdirərək, general qubernatorluğunun yaradılmasına Ermənistanın etirazını Azərbaycanın suverenliyinə qəsd və onun daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirdi.

Sözügədən problemlə bağlı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, Şuşa qəzasındakı ermənilər Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmir, vergi verməkdən, mükəlləfiyyət daşımaqdan imtina edərək Şuşa şəhəri də daxil olmaqla Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər.

Şuşa qəzasında erməni əhalisinin, o cümlədən separatçılıq hərəkatlarına başçılıq edən Erməni Milli Şurasının Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərməsi səbəbindən burada burda törədilən soyqırımları daha amansız, mütəşəkkil xarakter daşmışdır.

Məsələ ilə bağlı M.İsmayılovun yuxarıda sözügedən məqaləsində oxuyuruq: “1918-ci ilin 28 mayında tərkibinə Qarabağ da daxil olan Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldı. Mudros müqaviləsinə görə türklər Azərbaycanı, o cümlədən Qarabağı tərk etdikdən sonra burada ingilislər peyda oldular. 1918-ci ildə Qarabağda millətlərarası münasibətlər xeyli kəskinləşdi. Nəticə də burada 157 yaşayış məskəninə ciddi zərər dəydi” [17, s.240].

Ermənilər Qarabağı və onun mərkəzi olan Şuşa şəhərini ələ keçirmək və azərbaycanlılardan təmizləmək siyasətini 1918-1920-ci illərdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də davam etdirdilər. Erməni terrorçu təşkilatı olan “Daşnaksutyun” azərbaycanlılara qarşı yeridilən soyqırım siyasətinin əsas təşkilatçısı idi. Yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1919-cu ilin yanvarında mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı. Qarabağın general-qubernatoru təyin edilmiş Xosrov bəy Sultanov erməni terrorçu dəstələrinə ağır zərbə vurdu. Vaxtilə Zaqafqaziya ölkə komitəsinin Dağlıq Qarabağda məsul nümayəndəsi yazırdı: “Daşnaksutyun” Şuşadan qovulduqdan sonra, ancaq ermənilərin məskunlaşdıqları dağlara qalxıb son damla qana qədər vuruşmaq, lakin türklərə təslim olmamaq haqqında qərar qəbul etdi.”

Təəccüb doğuran odur ki, Azərbaycanda istər sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu illərdə, istərsə də bu rejim dağıldıqdan sonra da bədnam

qonşularımızın əzəli torpaqlarımıza, o cümlədən Dağlıq Qarabağa və onun ürəyi olan Şuşaya iddiaları davam etdi. Azərbaycan hökumətinin düşməni hər zaman konstruktiv olmağa, işğal etdikləri tarixi torpaqlarımızı beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq tərk etməyə yönələn çağırışlarına, o cümlədən bu münaqişəni sülh yolu ilə həll etməyə çalışan BMT-nin məlum 4 bəyənətinə, ATƏT-in Minsk qrupunun 30 ilə yaxın göstərdiyi bütün söylərinə baxmayaraq, öz xislətinə sadıq qalan ermənilər hər b, talan və işğalçılıq yolunu seçdilər. Lakin, İkinci Qarabağ müharibəsində düşməne öz gücünü, qüdrətini, yenilməzliyini nümayiş etdirən, Azərbaycan ordusu bütün dünyaya haqq işi uğrunda mübarizəsini göstərdi. “Dəmir yumruq” qarşısında duruş gətirə bilməyən düşmən xar olaraq işğal etdikləri torpaqlardan və doğma Şuşamızdan qovuldular. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il martın 15-də Xocavəndə səfəri zamanı Azıx mağarasında olarkən söylədiyi nitq Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu və artıq bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən üzü bəri soydaşlarımız tərəfindən məskunlaşdırıldığını bir daha bütün dünyaya bəyan etdi [8, s.249].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqa müraciətində demişdir: “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür!...”

## ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elm Mərkəzi, 2007, 884 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. Bakı, Elm, 2008, 696 s.
3. Əzizov E. Difai: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı, CBS, 2009, 360 s.
4. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 228 s.
5. İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı (1918-1920). Bakı, Adiloğlu, 2006, 396 s.
6. Mahmudov Y., Mustafayev C. Şuşa –Pənahabad. Bakı,Təhsil, 2012,152 s.
7. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, Təhsil, 2005, 380 s.
8. Məmmədov A. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında ibtidai dövrdə Qarabağda məskunlaşma ilə bağlı tarixi demoqrafiya məsələləri. Tarix və onun problemləri, 2022, №2, s.249-254.

9. Məmmədova H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı, Nağıl Evi, 2006, 150 s.
10. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, Maarif, 1991, 144 s.
11. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, Azərbaycan, 2001, 536 s.
12. Paşayev A. Zəngəzur və Qarabağda Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri” toplusu. Beynəlxalq sessiya. V iclas. 31 mart Azərbaycanlıların soyqırımına həsr olunmuş xüsusi iclas. AMEA. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Bakı Dövlət Universiteti. 29 aprel 2003-cü il.
13. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – начале XX вв.). Баку, Алтай, 1999, 300 с.
14. Геноцид азербайджанского народа 1918 года: организаторы и палачи. Баку, ИПО «Турхан», 2013, 272 с.
15. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Бишкек, Магамедиа, 2009, 304 с.
16. Кавказский календарь на 1914 год. Тифлисъ, 1913, 649 с.
17. Карабах: история в контексте конфликта. СПб, Изд-во «Вестник», 2014, 404 с.